
РУСКАТА ЕМИГРАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 20-ТЕ ГОДИНИ

АЛЕКСАНДЪР ЛУНИН

Катедра по история на Русия

Александър Лунин. РУССКАЯ ЭМИГРАЦИЯ В БОЛГАРИИ В 20-Е ГОДЫ

Статья посвящена общим проблемам русской эмиграции в Болгарии в 20-е годы, период первоначального устройства в стране. В статье не затрагиваются политические разногласия внутри самой эмиграции. Главное внимание обращено на проблемы взаимоотношений русских эмигрантов и болгарских властей, правовое положение эмигрантов, вопросы трудоустройства и образования. Как отдельный вопрос затронута проблема Врангелистского заговора 1922 г. и вопросы, вытекающие из того конфликта. Положение русских эмигрантов в Болгарии дается в сравнении с положением в Югославии и Чехословакии, специально подчеркивая, что эти три страны сделали для русской эмиграции максимально возможное. И на фоне этого сравнения забота болгарского государства, отношение властей и болгарского народа к русским эмигрантам показывают подлинно братское отношение.

Alexander Lunin. RUSSIAN EMIGRATION IN BULGARIA 1920S

The study discusses the general problems of the Russian emigrants in Bulgaria during 1920s – period of their early settling up in the country. The political disagreements between the different trends inside the emigration are not aim of this study. The main attention is given to the following questions: relations between the Russian emigrants and the Bulgarian authorities, their civil rights and conditions, the possibilities of professional realisation. Another problem discussed is the Vrangelist conspiracy in 1922. The conditions of living and adaptation is given in brief comparison with those in Yugoslavia and Czechoslovakia. It is specially pointed that these three countries arranged the most convenient conditions they could afford. Such a comparison clarifies that the concern of the authorities and people of Bulgaria were an example of real brotherhood.

Бурята, преминала над Русия след октомври 1917 г. и особено кървата гражданска война изхвърлиха от страната многобройна емиграция, настанила се в съседни и не само съседни на Русия държави. Така започва драмата на повече от два милиона души ¹.

Традиционното определяне на руската емиграция като бяла еднозначно очертава нейния класов състав и характер и опростява подхода към анализа ѝ. Наистина, в емигрантската маса са попаднали и представители на дворянството и буржоазията, военнослужещи от разгромени бели армии и техните семейства, с една дума – хора от „белите“ сили, борили се активно срещу „червените“. Но заедно с тях в емиграция отиват и представители на дребното чиновничество, служещи, интелегенти, членове на дребнобуржоазните, леви преди Октомври партии на есери и меншевики, оказали се в опозиция на социалистическата революция. Съществува и трета част от емиграцията – най-обикновени бежанци, напуснали Русия, спасявайки се от глада, гражданската война, от „червения“ или „белия“ терор. Това е крайно разнородна маса от хора, обхванати от вълните на съдбоносния конфликт и изхвърлени извън пределите на Русия. Всяка съставна част от емиграцията напуска Русия със собствени представи за бъдещето си и за бъдещето на Русия.

Съвременното положение в страните от Източна Европа и разпадналия се Съветски съюз ни кара да отхвърлим остарели епитети и подходи към тази емиграция, наблягайки преди всичко на чисто човешките аспекти на проблема – политическото и материалното положение на емигрантите, правния им статут, отношенията с държавните органи и местното население. Дори въпросите на адаптацията в чужда, макар и близка славянска държава, каквато е България, са сложни за тези хора. По-лесно се устройват специалистите, много млади хора създават смесени семейства, учат език и занаяти и все повече свикват с българските условия. Не трябва да забравяме обаче за онзи многоброен кръг от емигрантите, които така и не съумяват да се приспособят – незнанието на езика, ниската квалификация, много често напредналата им възраст не им позволяват да присмат България или да бъдат приети от българите. Нека да не забравяме и това, че доста хора от руската емиграция гледат на българското общество като на прекалено „просто“ за тях, като на „неблагодарно“ към „освободителите“. Въпреки, че живеят с десетилетия тук, те мислят за скорошно завръщане в Русия, или мечтаят да се преместят в някаква „по-цивилизована“ държава. Трагедията на тези хора в исторически аспект е много по-важна, отколкото чисто „бялото“ или „розовото“ им минало.

Крайно разнородната по състава си емиграция се различава и в зависимост от мястото на настаняването ѝ, където стихийно се формират „монархическите“ или „демократическите“ центрове. Тя се различава и по времето на напускане на Русия. Различни вълни на емиграцията по различен начин започват живота си в чужбина. И тук са заложили корените на разделяне на емиграцията на „военна“ и „бежанска“. Първата се стреми да се запази като някаква военна сила, а втората изцяло е заета с проблемите за

чисто физическото си оцеляване и много често изобщо не се интересува от нищо друго.

Бягството от Съветска Русия започва още в първите дни след Октомврийската революция. Ясно е, че първите, напуснали страната, са хора от управляващата класа и най-често хора с пари в чужди банки. След това емиграцията се определя от резултатите на гражданската война, когато всеки успех на Червената армия изхвърля от страната все нови и нови вълни. Най-големият поток се оформя през 1920 г., когато разгромът на А. Деникин довежда до масово бягство през Одеса и Новоросийск, а също и когато разгромените войски на А. Колчак първо отстъпват в Далечния изток, а към 1922 г. постепенно се изтеглят в Китай. Във веригата на бягството от Русия през 1920 г. най-голяма и най-организирана е евакуацията от Крим на разгромената армия на барон П. Врангел и на масата бежанци, обхванала близо 136 000 души². Всички тези хора, напуснали Русия до края на гражданската война, съставят „първата емигрантска вълна“. Във втората вълна попадат хора, изхвърлени от Съветската държава през 1922 – 1924 г. Тази втора вълна се състои предимно от старата руска интелигенция, неприела новия строй и опозиционно настроена към него. Обаче и първата, и втората вълни обединяват в емиграция хора, свързани от общо минало.

През периода 20-те – 30-те години се оформи и трета вълна, рязко отличаваща се от първите две. Тази вълна, засилваща се от края на 20-те години, включва хора, участвали в гражданската война на страната на Съветите и дори често заемали отговорни постове в съветската държава. Бягат членове на различни партийни опозиции след 1927 г., когато с опозиционерите се заема апаратът на ОГПУ, включен от Сталин във вътрешнопартийните дискусии. По-късно започва бягство на хора, спасили се от сталиновия терор. Тази трета вълна в основната маса не се смесва с първите две, много рядко проявява някаква политическа активност и най-често мисли само как да се спаси от постоянното преследване на ОГПУ, което продължава дори и в чужбина.

Оформилата се руска емиграция дава и един не много голям, обаче неспиращ насрещен поток от хора, които се връщат в Съветска Русия било вследствие на промяната на политическите им възгледи, било поради тежко материално положение или гонени от носталгия. Те не се спират дори пред заплахата от засилващия се в Съветска Русия терор. С една дума емиграцията никога не е била единна и сплотена от някаква обединяваща идея или платформа. Тя представлява едно подобие на „цяла Русия“, Русия стара и нова, с всичките ѝ противоречия, особености и трагизъм.

Много е сложно да се говори за някаква цялостна историография по проблемите на руската следоктомврийска емиграция. Специалните исторически изследвания, посветени на съдбата на емиграцията, са малоб-

ройни. Много рядко историята на емиграцията става обект на внимание както от страна на самите емигранти (между които има и редица изтъкнати историци), така и от страна на съветските изследователи. Причините са няколко.

В първите години на емиграция самите емигранти анализират преди всичко причините, които са ги накарали да напуснат Русия, и състоянието на нещата в Съветска Русия. За историците от емигрантските среди е естествено да разглеждат собственото си положение като житейски, а не като исторически проблем. Но макар и рядко, те се спират и на някои въпроси от историята на емиграцията³. Към тези работи могат да се причислят многобройните спомени, които тогава пишат всички – от командващите до низшите офицери на белите армии, от министрите на царското и временното правителства до скромните чиновници в някакъв отдел на местното самоуправление⁴.

От друга страна, в Съветска Русия вниманието към емиграцията е изцяло ограничено от приоритета на проблемите на класовата борба, на окончателния разгром на емиграцията като сила, заплашваща построяването на социализма в СССР. В първите мирни години в Съветска Русия доста активно се издават спомени на белогвардейци, участвали в гражданската война⁵. Дори и в съкратен обем и съпроводени с коментар, те дават някаква представа за възгледите на противниковата страна и служат като пример за неотслабващата враждебност на „бившите“ срещу съветската власт. В Съветска Русия излизат и книги, които показват тежкия живот на емиграцията, разцепването ѝ, но пак нейната враждебност към новия строй в Русия⁶.

През 30-те години развойт на събитията в СССР довежда до намаляване на интереса към емиграцията, която тогава вече не е сила, заплашваща СССР. От този период практически до 60-те години по проблемите на емиграцията в Съветския съюз не се издава нищо значително. Излизат отделни спомени на хора, завърнали се в родината си след Втората световна война, които поради частния им характер не представляват интерес при изследване на съдбите на емигрантската маса⁷. Доста оскъдна е и историческата литература, посветена на емиграцията. Най-често историята на руската емиграция се разглежда в общия контекст на историята на гражданската война, където основно внимание се обръща върху политическото състояние, целите и плановете на емигрантските организации. Може би най-характерният пример за този подход дават работите на Л.М. Спирина, К.Л. Шкаренков и Г.Ф. Барихновский⁸. Специално трябва да се отбележат изследванията на Д. Даскалов и Г. Чернявски, посветени на врангеловата емиграция в България⁹. Двамата автори изследват главно проблема за участието на врангеловите части в заговора срещу правителството на БЗНС

през пролетта на 1922 г., но едновременно с това дават широка картина на емигрантския живот в България. Те показват политическия състав на емиграцията, движението за връщане в Съветска Русия през 1922 – 1923 г., материалното положение на руските емигранти, участието на белия генералитет в борбата срещу правителството на БЗНС. И макар че в оценките на тези събития има доста спорни моменти, необходимо е да се отбележи, че тези двама автори са едни от първите, заели се с проблемите на руската емиграция в България.

В различна степен въпросът за руската емиграция в България се разглежда в книгите на П. Панайотов и Л. Ревякина, обаче основните акценти и в двете произведения отново са върху въпросите за заговора, без да се прави анализ на вътрешните проблеми на емиграцията, на нейния статут, социалното ѝ разслояване, условията на живот и т.н.¹⁰ Разбира се, посочените работи съвсем не изчерпват кръга от изследвания, обаче разширяването му означава само увеличаване на броя на имената и названията, но не и на проблемите и идеите. Освен това обемът на тази работа не позволява един изчерпателен историографски анализ. От друга страна, едва през последните години промените, станали в бившия СССР, започват да се отразяват на отношението към цялостната история на следоктомврийския период и специално към емиграцията. В бившето съветско общество вече се оформи дълбок интерес към културата на руското „зарубежие“, разбиране за неразривността на развитието на двата клона на руската култура – съветския и емигрантския, израснали и продължили най-добрите традиции на великата руска култура от XIX в.

Що се отнася до емигрантската историография, трябва да се отбележи, че тъкмо през 30-те години ясно проличава интересът към изследването на историята на емиграцията, на нейните политически възгледи и тяхната трансформация, на икономическите и битовите проблеми на емигрантите в чужбина. Периодът на 30-те години се характеризира с издаването не само на отделни, понякога случайни статии за положението на емигрантите, а с целенасочено изучаване на всички страни на техния живот. Още през 1928 г. в Прага излиза книгата на С. П. Постников, която разглежда цялостно положението на руските емигранти в Чехословашката република от 1918 до 1928 г. В нея се изследва помощта, която ЧСР оказва на емигрантите, различните емигрантски организации (политически и научни) и тяхното развитие¹¹. През 1933 г. в Париж излиза една от най-интересните книги, посветена изцяло на политическата еволюция на емиграцията. Нейният автор А. Изгоев (псевдоним на А. С. фон Ланде) анализира политическите възгледи на всички течения в руската емиграция, тяхната еволюция или консервация, анализира състоянието на различни политически течения вътре в емиграцията, отделяйки особено внимание на появили се още през

20-те години течения на „евразийците“ и „младорусите“. Изгоев не засяга обаче икономическото положение на емиграцията, нейното социално разслояване и условията на живот в различните европейски държави¹². Тези въпроси стават предмет на изследване на редица автори на книги и статии с напълно научен характер¹³.

Към края на 30-те години емигрантската литература, твърде обилна през 20-те години, започва да намалява. Новата политическа ситуация в Европа измества емигрантските проблеми на заден план, все повече си отива старото поколение емигранти, а младите вече не се интересуват от „древната“ история на бащите си. На преден план излизат нови проблеми, които и досега остават в центъра на вниманието на руската задгранична емиграция: Русия през 30-те, 50-те години, Втората световна война, „размразяването“ в СССР през 50-те години и др. Историята на емиграцията през 20-те, 30-те години се изследва предимно чрез описване живота на отделни представители на руската култура или политика в чужбина.

В края на този максимално кратък историографски обзор е необходимо да се подчертаят няколко момента. Първо, историографията – както съветска, така и емигрантска, съсредоточава основното си внимание върху политическите проблеми. Отношението към съветската власт, прогнозите за бъдещето на Русия, политическите борби вътре в емиграцията – това са основните въпроси, върху които са работили и сега работят повечето изследователи. Второ, практически остава неизследван крайно важен кръг от проблеми, без който историята на емиграцията остава непълна. Става дума за икономическото положение на емигрантите, отношението към тях от страна на властите и местното население, поминъка на емигрантите, адаптацията им към условията на живот на емиграцията като цяло и различните ѝ поколения в различните държави. Дори и политическите възгледи на емиграцията след А. Изгоев не са изследвани. Никой не се занимава с идеологията на емиграцията, а когато някой стига до нея, се ограничава само с двуцветно разделяне на „бяло – червено“, като смята, че тази палитра изцяло изчерпва анализа. Това може и да е така, ако гледаме на емиграцията само от една позиция – нейното отношение към Съветската власт, и ако смятаме, че идейното творчество на значителните интелектуални сили на емигрантската интелигенция е нищо в сравнение с идейното развитие на болшеvizма.

За историка на руската емиграция в Европа и специално в България най-остър проблем са изворите. Архивите на руската емиграция в основната си част се пазят в САЩ, Париж, Лондон, Бон. Дори Руският задграничен архив, който емиграцията събира в Прага от 1923 до 1939 г. и който от 1945 г. е пренесен в Москва, стана достъпен едва от 1988 г. А този архив още през 1938 г. в документалния си отдел е натрупал повече от 3 милиона

архивни листа¹⁴. Българските архиви, преди всичко на Министерството на вътрешните работи (АМВР), на Външните работи и Вероизповеданията, Централният държавен исторически архив (ЦДИА) и др. съдържат доста оскъдна информация за руската емиграция в България. Може да се предположи, че и оттук основната маса от документи (дори и от полицейския архив) са били изнесени в Москва веднага след Втората световна война. При тези условия важен извор остават периодическите издания на емиграцията, излизали през 20-те, 30-те години, а тук става дума за стотици издания през периода на 20-те години и десетки през 30-те. Що се отнася до България, ще започнем от списанието на П. Струве „Русская мысль“, излизало в София през 1921 – 1922 г., до „Вестник общества галлиполийцев“, който с прекъсване излиза пак в София до края на 30-те години. Голям принос дава и „Российско-болгарское книгоиздательство“, редовно издавало книги по проблемите на Съветска Русия и по-рядко по проблемите на емиграцията. Трябва да отбележим опита за издаване на периодическите „Русские сборники“ под редакцията на професорите Е. Грим и К. Соколов. Но от тях излизат само два броя през 1921 г. През 1923 г. вече като издание на обществото „Русско-болгарская дружба“ излиза научно-литературен сборник „Русские в Болгарии“, в който са включени произведения на руски и български автори. Могат да се споменат и двата опита за статистическо изследване на състава на руската емиграция в България, макар че веднага трябва да се отбележи доста непълният им характер¹⁵. Освен това в България постоянно се издават различни емигрантски вестници, чиято съдба изцяло зависи от наличните средства, а руската емиграция в България не принадлежи към богатите емигрантски групи.

И накрая – руската емиграция в България не живее откъснато от емиграцията в другите страни. Затова при написването на този материал авторът бе принуден, за да направи картината по-ясна, да се обърне към политиката на Сърбия и Чехословакия. Изборът на тези държави не е случаен. Тези три славянски страни с традиционно русофилски елементи правят за руската следоктомврийска емиграция много повече, отколкото всички други европейски държави. Между трите България понякога изглежда с по-скромнен принос ако сравняваме сумите, отпуснати от държавните органи за подпомагане на емигрантите. Но нека не забравяме, че от тези три държави само България трябва да приеме стотици хиляди български бежанци, да изплаща репарации, да изживее стопанска и жилищна криза и т.н. При крайно тежкото положение на самата България, стореното от българската държава и народа ѝ е пример за братско отношение – нека да са „бели“, но все пак руснаци; дори и „бивши богаташи“ (а такива не се задържат в България), но все пак „братушки“, дошли на Балканите гладни и дрипави, лишени от родината си. Може да бъде вдигнат народът срещу „заговора на

генералите“, но този народ не може да не отдели и от последния си залък за гладния, може би син или внук на освободители, а понякога сам участвал в Освободителната война. Тази страница от историята не може да бъде задраскана, тя е пример не толкова за отношенията между „белите“ и българите, колкото е епизод от сложната история на отношенията между руския и българския народ.

Руските емигранти започват да пристигат в България още през 1918 г., но тогава емиграцията има все още случаен и единичен характер. Едва след края на Първата световна война, когато Съглашението започва да използва българските пристанища за снабдяване на войските си в Русия (предимно през Одеса), което означава установяване на редовни транспортни връзки, тръгва един, макар и все още слаб поток на бежанци от Русия. Този поток се засилва в края на 1919 – началото на 1920 г., когато поражението на Доброволческата армия на Деникин довежда до масово бягство през Одеса и Новоросийск както на разгромени военни поделения, така и на граждански лица. И макар че голямата част от бежанците се насочва към Турция и Югославия, на българска земя се озовават близо 5000 души, повечето от които са жени и деца. Още тогава Министерският съвет съобщава на представителите на Антантата, че България не може да поеме повече от 8 000 руски бежанци поради тежкото положение на държавата¹⁶. Тази цифра обхваща само официално регистрираните бежанци, а освен тях в България пристигат хиляди без регистрация и разрешение. Общият брой на нелегално влезлите в България възлиза на 10 000 – 15 000 души (цивилни и военни)¹⁷. Пристигащите в България бежанци търсят подслон в големите градове, но основната маса се задържа във Варна, изчаквайки развоя на гражданската война в Русия. Правителството на България се сблъсква с големи трудности при приемането на такъв голям брой бежанци. За тяхното настаняване с решение на правителството градските власти на Варна предоставят няколко училищни сгради. За подпомагане на най-бедните бежанци на Славянското дружество са отпуснати 250 000 лв. Освен това с постановление на МС от 3. I. 1920 г. БНБ е задължена да обменя на бежанците по 1000 – 2000 рубли по курса 0, 8 лв. за рубли и по 1 млн. рубли на „обществени деятели, официални лица, на руската телеграфна агенция, военни мисии, дипломати и др.“¹⁸ При тази операция, в която БНБ получава купища обезценени царски и белогвардейски пари, държавата претърпява сериозни загуби.

От пролетта на 1920 г. с оказване на помощ на руските бежанци се заема и Общоруският земски съюз в чужбина. Той получава пари от Съвещанието на руските посланици в Париж, действащо при Парижката мирна конференция. Представителството на Съюза започва дейността си в София през май 1920 г.¹⁹ Помощ на бежанците оказва и Руско-българският кул-

турно-благотворителен комитет, който (освен с парична помощ) се заема и с търсенето на работни места за бежанците. Още на 15. III. 1920 г. във Варна се открива първото бюро на труда, на 22. IV. 1920 г. второ подобно бюро се открива в София, а на 17. I. 1921 г. – в Бургас. С помощта на тези бюра (от юни 1920 г. те преминават под контрол на Общоруския заемски съюз) до 1. I. 1922 г. са настанени на работа: в София от 3330 регистрирани безработни – 1727, във Варна от 2505 – 2375, в Бургас от 1383 – 1328²⁰.

Пристигането на голям брой руски бежанци в България освен чисто материални проблеми поставя и въпроса за осигуряване на духовните нужди на тези хора, за запазване на езика, информацията и др. Първа крачка в тази насока е учредяването през ноември 1920 г. на „Российско-болгарское книгоиздателство“ в София с участието на Общоруския земски съюз и с частен капитал от двете страни²¹.

Дотук става дума предимно за бежанците, които продължават да пристигат и след евакуацията на остатъците на руската армия от Крим в Турция. Специално запазваме това название на последната бяла армия, защото зад него се крият и амбициите на барон Врангел за запазване на титлата „върховен управител и главнокомандващ“ и стремежите за обединяване около армията на офицерите, напуснали Русия. Освен амбициите барон Врангел има и напълно реални основания. Независимо от малката численост на подчинените му войски, Врангел е последният легитимен главнокомандващ на последната организирана и воюваща докрай бяла армия. Тази армия напуска Русия дисциплинирано, с организирана евакуация, а не с бягство. Вторият момент, който започва да тежи по-късно, са декларациите за неполитическия характер на армията: тя щяла да служи на бъдеща Русия, да защитава оная политическа система, която ще дойде на мястото на Съветите, а каква ще бъде тя – монархия или република, ще решава руският народ, но не и армията. Това прави впечатление на голямата част от офицерството, озлобено срещу политиките от всички партии.

Армията на Врангел напуска Крим на 31. X. – 3. XI. 1920 г. Тогава, натоварени на 126 кораба, тръгват около 136 000 души (от тях само 36 000 са военнослужещи)²². Заедно с други поделения, пристигнали в Турция по-рано, общият брой на войските става 57 276 души²³.

Още на едно от първите съвещания през ноември 1920 г. в Цариград е взето решение за запазване структурата на армията и нейната дисциплина²⁴. Оттук започва дългата и мъчителна трагедия на хората, които не искат да приемат статута на бежанци. За тях запазването на армията е гаранция за бъдещо победоносно завръщане в Русия и център за обединяване на емигрантите. За повечето хора от състава на армията, хора без пари, често незнаещи чужди езици, армията става нещо като символ на старата Русия, на запазването на бойното братство. Армията ги освобождава поне за крат-

ко време от грижите за уреждане на нов живот в чужбина. От друга страна, за представителите на „демократичната“ руска емиграция запазването на армията означава реализиране на генералските амбиции, заплахата за продължаване на гражданската война. Исканията за разпускане на армията произлизат от две основни сили: от левокадетския блок начело с П. Милюков и от есерите – емигранти от Прага²⁵.

Обаче в края на 1920–началото на 1921 г. печелят ония, които са за запазването на армията. Със съгласието на съюзническото командване в Цариград части от армията са настанени в Галиполи, на о. Лемнос и в Чаталджа. Войските живеят при много лоши условия, с оскъдна храна. Всичко това заедно с откритото пренебрежение от страна на бившите съюзници – французите и англичаните. Унижението прераства в омраза – съюзниците стават вече „виновни“ за поражението в гражданската война. От тези временни лагери се заражда бъдещият Руски общовойсков съюз (РОВС) и преди всичко Обществото на галиполийците.

Щабът на Врангел незабавно започва да търси възможности за настаняване на части от армията на територията на Сърбия и България. В хода на преговорите с правителствата на Сърбия и България в края на април 1921 г. е постигнато споразумение Сърбия да приеме 7000 души, а България – до 9 000 „за устройване на работа“²⁶.

Практически в България са настанени повече войски. До края на 1921 г. в различни градове на България пристигат части от Първи корпус, които наброяват над 26 000 души. Щабът на корпуса начело с генерал Кутепов се настанява във В. Търново. Средствата за издръжка на войските са предоставени от бившия посланик на Временното правителство в САЩ Б. Бахметиев²⁷.

Историята на врангеловите части в България е пълна с много неизяснени въпроси. Първият въпрос, който придобива голямо значение още през пролетта на 1922 г., е за условията на споразумението или договора, сключен между Врангел и правителството на БЗНС. Известно е, че влизайки в България, врангелистите запазват структурата си, командването, дисциплината и известно количество оръжие и муниции. Основното въоръжение е предадено на представителите на съюзническата контролна комисия. Настанени по гарнизони и казарми, предоставени от съкратената българска армия, белогвардейците от самото начало започват строеви учения, патрулират по гарнизоните, организират военнополови съдилища за нарушителите на дисциплината, за самоволно напускане на армията и изявяване на желание за връщане в Съветска Русия. По-обстойно описание на този период и развоя на взаимоотношенията между врангелистите и правителството на БЗНС, стигнали до обвинения в заговор и за санкциите срещу белогвардейците дава съвместният труд на Г. Чернявски и Д. Даскалов (не навсякъ-

де убедителен)²⁸.

Кампанията срещу присъствието на врангеловите части на българска земя се ръководи от комунистическата партия. Още през октомври 1921 г. ЦК на БКП във „Възвание до работниците и малоимотните в България“ окачествява прехвърлянето на белите войски като „окупация на България с чужда армия и враждебен акт против Съветска Русия“²⁹. Г. Чернявски и Д. Даскалов вярно преценяват, че протестната кампания, разгърнатата от комунистите в началото на март 1922 г., цели разложението на белите войски, отслабване на позициите на антикомунизма и антисъветизма, премахване на заплахата от нова интервенция срещу Съветска Русия³⁰. Из цяла България се организират митинги, изпращат се протестни писма до вестниците с обвинения, че щабът на Врангел нарушава условията на споразумението, че незаконно притежава оръжие и съдилища и накрая, че врангелистите са влезли в заговор с десните партии за сваляне на земеделското правителство. Всичко това довежда през май 1922 г. до изгонване от България на 58 генерали и висши офицери, изземване на цялото оръжие и запор върху парите на армията в българските банки³¹.

Засега оставяме настрана въпроса за заговора и ще се спрем на въпроса, кои от условията на споразумението са нарушени от врангелистите? Проблемът е в това, че текстът на споразумението не е публикуван нито през 1922 г., нито по-късно. На третата извънредна сесия на XIX обикновено народно събрание на заседанията от 8, 9. VI. 1922 г., отговаряйки на запитванията на фракцията на БКП и народния представител Ц. Бръшлянов за врангелисткия заговор, министърът на вътрешните работи и народното здраве Р. Даскалов първо признава, че белогвардейците са приети като „организирано общество“ (значи не като бежанци, а с някакви структури и вътрешен ред – б.а., А.Л.), а след това заявява, че текстът на споразумението с Врангел не е намерен³². Г. Чернявски и Д. Даскалов също не са намерили този текст в архивите³³.

Едно от може би най-важните свидетелства за това, че врангелистите пристигат в страната като организирана армейска сила, дават полицейските архиви. „Въпросникът за установяване на самоличността“, който попълва всеки чужденец за издаване на карта за самоличност или по-късно за „нансенов паспорт“, съдържа т. 26: „С какви книжа е дошъл в България“. В много от отговорите на тази точка е записано: „С поделението си“, „С документи на полка“, „С части на генерал Врангел“ и т. н.³⁴ Освен това ще цитираме един откъс от традиционния доклад за дейността на политическата полиция, който се прави в Дирекция на полицията всяка година. В съответния доклад за 1929 г. изведнъж се споменава: „...помощник градоначалник на София през периода 1919 – 1923 г. Станчо Трифонов, който уреди навремето хвърлянето на оръжието на Руската царска легация и в

съгласие с Райко Даскалов екстернира около 80 души руски генерали и полковници във връзка с това оръжие³⁵.

Дори да е нямало реален заговор, „заговор“ е трябвало да има. Врангелистите са трън в очите на много от силите в страната. Първо, БКП трябва да иска разтурването на тази антисъветска сила, дори само по логиката на пролетарската солидарност със Съветска Русия. БЗНС и Ал. Стамболийски след конференцията в Генуа търсят подкрепа за България навсякъде. Евентуалното подобряване на отношенията със Съветска Русия изисква такъв жест спрямо белогвардейците. Българското офицерство също не забравя, че тези хора са воювали срещу тях по време на Първата световна война. А вече тук, в България, те започват да търсят укритото българско оръжие, да съставят топографски планове, за да могат да тръгнат в „нов поход“ срещу Съветска Русия. Така че без такъв „заговор“ политическият живот в България през 1922 г. не би бил пълен, а в крайна сметка известна полза получават и самите врангелисти, за които най-после гражданската война приключва. Вече на 15. VI. 1922 г. с Окръжно на МВР и Народното здраве до всички околийски началници се предписва да се започне веднага разпращането на руснаци по селата на групи от 10 до 50 души. И макар че при тази операция се допуска използване на жандармерия и войска, целта е да накарат тези хора да започнат „да се грижат сами за прехраната си чрез собствен труд“³⁶.

Ударът, нанесен на белогвардейците, до голяма степен намалява контрола на висшия команден състав върху младшите офицери и войниците, засилва процеса на разложение на белите части и дава на хората по-голяма свобода за избор на по-нататъшен път – връщане в Съветска Русия, цивилен живот в България или емиграция някъде в Европа. Този удар намалява влиянието върху емиграцията на ония сили, които живеят с идеята за реванш и нова интервенция срещу Съветска Русия.

Любопитно е, че още през март 1922 г. опит за самостоятелно разрешаване на проблемите си в България предприема Донското правителство в изгнание. На 31. III. 1922 г. то се обръща към Министерския съвет с молба за предоставяне на казаците земя от държавния фонд³⁷. С тази си идея Донското правителство иска да осигури по-независимо съществуване на казаците (поставяйки ги в по-голяма зависимост от себе си!) и с това да стане независимо от ръководството на армията.

След удара по врангелисткото ръководство се засилва движението на руските бежанци (цивилни и редови войници) за връщане в Съветска Русия. С пряката подкрепа на БКП на 6.V. 1922 г. в София е обявено създаване на „Съюз възвращения на Родину“, който към края на юни 1922 г. вече е открил 49 отделения, обединяващи над 4000 души. Само по линия на този съюз от май 1922 г. до началото на лятото 1923 г. в Съветска Русия се

вършат над 10 300 души, а през целия период 1921 – 1923 г. по различни начини се връщат общо 12 000 бежанци³⁸. Но цел на нашето изследване е съдбата на тези, които са останали в България.

Като първи косвени данни за руската колония в България може да се използва информацията за състава на бежанците в Цариград, откъдето те отиват преди всичко в България. В Цариградското бюро на труда от 15. III. 1920 до 1. I. 1922 г. са регистрирани 9877 души – една малка, но активна част от бежанците, търсеща работа. Данните са следните³⁹:

Таблица 1

Специалност	Брой и дял	Трудоустроени
чиновници, счетоводители, подобни...	1574 – 15,9%	56 – 3,6%
педагози, възпитатели, бавачки...	794 – 8,0%	149 – 18,8%
медици	322 – 8,0%	19 – 5,9%
дейци на изкуството	475 – 4,8%	292 – 61,5%
инженери и техници	884 – 8,9%	71 – 8,0%

Таблица 2

II група – квалифицирани работници 1628 – 16,4%		
металообработка	634 – 6,4%	66 – 10,4%
дървообработка	391 – 3,9%	211 – 53,9%
стронтели	185 – 1,9%	272 – 147%
шивачи	285 – 2,9%	164 – 57,5%
обущари	133 – 1,3%	35 – 26,3%

Таблица 3

III група – неквалифициран физически труд 3318 – 33,5%		
селскостопански работници	763 – 7,7%	165 – 21,6%
обща работници	1090 – 11,0%	636 – 58,4%
слуги	1465 – 14,8%	1135 – 77,4%

Таблица 4

Образование					
	неграмотни	средно общо I спец.	I университ.	висше технич.	изкуст.
мъже	42	2255 1714	679	496	40
жени	85	2057 131	186	16	84

Таблица 5

	Възраст				
	до 18 г.	18 – 20	21 – 30	31 – 40	над 40 години
мъже	136	257	3354	1878	850
жени	72	242	1726	552	410
дъл	2,1%	7%	53,4%	24,6%	12,7%

Тази статистика ясно показва абсолютно разнородния състав на бежанците. Ако тези цифри се приемат за валидни за цялата емиграция, може да се каже, че това са били хора в добра творческа възраст, подготвени за всякаква работа. Ако обърнем внимание на табл. 1, личи, че липсата на работа за най-квалифицираната част от бежанците в турската столица ги тласка извън Цариград. Специално за България и Югославия тези подготвени специалисти се оказват добре дошли.

В Югославия към лятото на 1922 г. се събират над 50 000 руски бежанци. Това са цивилни, пристигали през цялото време на гражданската война, хора от пролетната евакуация на Деникин през 1920 г. и поделения на Врангел, настанявани в Югославия след 1921 г. Това са предимно кавалеристки части, юнкерски училища и кадетски корпус. Правителството на Югославия активно използва войсковите поделения на Врангел като гранична и митническа стража, за железопътно строителство. Компактни групи от руски войници са настанени из цялата страна и (както и в България) много често организират работни артели, които взимат всякаква работа, за да осигурят прехрана за себе си и семействата си. Макар че Югославия още през 1920 г. организира систематично подпомагане на руските бежанци чрез специално създадена Държавна комисия, обемът на финансовата помощ, т. нар. „размен“, е недостатъчен – само 300 динара на месец⁴⁰. Руските специалисти лесно си намират работа в държавни организации, в органите на местното самоуправление и частния бизнес. Обаче в Югославия има и едно условие, донякъде възпиращо активното използване на руските емигранти – при постъпване на държавна служба, а именно тя е най-търсената, защото гарантира стабилен статут и пенсия, непременно условие за приемане на югославско поданство⁴¹. А точно това условие за мнозина от емигрантите, които вярват в близкото завръщане в Русия, е неприемливо. В България ситуацията за руските специалисти е по-благоприятна. За тях не е задължително приемане на българското поданство, което дава възможност за свободен избор. До началото на 30-те години, когато молбите за предоставяне на българско поданство стават масови както поради загубената вяра в близкото връщане в Русия, така и поради вече по-уредения живот в страната и улесненията, руските емигранти приемат българ-

ско поданство и през целия период на 20-те години. Преди всичко това правят бившите руски военнопленници, останали в България, създали семейства и придобили право на поданство. След това молби за поданство подават хора с добро положение в обществото – лекари, инженери, техници, чиновници. По години те се разпределят така: 1921 г. са подадени 16 молби; 1922 г. – 55, 1923 г. – 138, 1924 г. – 95, 1925 г. – 41, 1926 г. – 88, 1927 г. – 123 и през 1928 г. – 123 молби⁴². Освен това в България при приемане на държавна служба задължително условие е всеки чужденец да бъде утвърден от Народното събрание, а това гарантира стабилен статут за специалистите. Това условие улеснява и историка – стенографските дневници на Народното събрание само за периода 1920 – 1925 г. ни дават стотици имена на руски инженери, техници, лекари и други специалисти, приети на държавна служба.

Особено голям принос имат руските емигранти за укрепване на преподавателския състав на Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Само през 1920 – 1921 г., с приемане на редица изтъкнати учени, са укрепени медицинският и други факултети на университета. На състоялата се на 22. V. 1920 г. дискусия в Народното събрание по въпроса за приемане на руски преподаватели в СУ против са само представителите на БКП, които се аргументират с това, че става дума за руски контрареволуционери, а не просто преподаватели. В изказванията си народният представител Л. Кандев изрично подчертава, че „със своята идеология и разбиранията на контрареволуционери... те се явяват тук в България да служат на същите интереси, на които са служили и там“⁴³. За да докаже нуждата от руските професори, народният представител С. Бобчев, набляга на това, че „нашият факултет (медицинският – б.а., А.Л.) без тия сили, които дойдоха, без тия професори... почти не беше възможно да съществува. Ние трябваше да го закрием. Тези, които се явиха помежду нас, са славата на медицината в Русия, някои от тях и в Европа“⁴⁴. Може да се отбележи, че въпросът за приемане на руските професори в СУ е разрешен доста лесно, с общо разбиране за ползата от тези хора. Зад това стои не само прагматизъм, но и нещо по-важно. Като илюстрация ще цитираме диалога между народния представител А. Люцканов и Ал. Стамболийски:

„А. Л. – Нещастieto на Русия сега ни дава някои учени хора с разни специалности, които могат да ни услужат... Съдено било и нам от великото нещастие на Русия да почерпим научна помощ.

Ал. Стл. – Ние винаги печелим от нещастieto на Русия.

А. Л. – Именно... Тия хора са изгнаници между нас. Те ни носят наука. Бидейки изгнаници, те са в същото време и наши братя.

Ал. Ст. – ...И за болшевиките, и за тия против болшевиките народът има едно добро мнение: руси, братушки.“⁴⁵

Значителна част от руските професори обаче не се задържат дълго в България. Причините са от обективен и субективен характер: тежкото положение на държавата осигурява на специалистите по-ниско заплащане, отколкото в Югославия или Чехословакия, разтурването на врангелистките щабове през пролетта на 1922 г. с активното участие на БКП плаши хората, избягали от комунистическия режим в Русия. Ако добавим и събитията през 1923 г., виждаме доколко е логичен стремежът на тези хора да намерят по-добри условия в по-спокойна държава.

Особена роля в преместването на редица руски професори от България играе Чехословакия. В обширната програма за подпомагане на руските бежанци още през септември 1921 г. е планирана и специална помощ за руските професори. Тогава е организиран Съвет на руските професори, който получава от външното министерство на ЧСР право да избира между руските емигранти в Европа учени и професори и да ги кани в Чехословакия с държавно материално осигуряване. Дори и при липса на работа, правителството на ЧСР осигурява на емигрантската професура високо равнище на паричните помощи, равни на заплатите на държавни служители. През 1921 г. Съветът е подпомогнал 50 професори и учени, през 1922 г. – 67, през 1923 г. – 94, през 1924 г. – 147, през 1925 г. – 142, през 1926 г. – 130⁴⁶. Между тях е и академик Н. Кондаков, приет на работа в СУ още през 1920 г. Тази политика на правителството на ЧСР осигурява на републиката приток от високо квалифицирани кадри за нуждите ѝ, но лишава от тези кадри други държави, между които и България.

Не искаме да създаваме впечатление, че едва ли не цялата руска професура е напуснала България и се е преместила в Чехословакия. Дори и след пролетта на 1922 г., когато голямата част от емигрантите възприема дейността на правителството на БЗНС като русофобия, основната част от руските преподаватели остават в България. След септември 1923 г. отношението на властите към руската колония става доста благосклонно. Съмнителна е информацията за участието на врангеловите части в потушаването на Септемврийското въстание в Нова и Стара Загора⁴⁷. Руските емигранти обаче много често изразяват открито антикомунистически настроения, което е отразено в полицейските документи⁴⁸. Новата ситуация в България след 1923 г. улеснява живота на руската интелигенция, но условията за научна работа в София си остават по-лоши от Прага или Белград. Така в информацията за руската академическа група в България, през 1925 г. наброявала 228 души, голямата част, от които са преподаватели в СУ и други учебни заведения, се отбелязва, че учените не държат на България поради политическата нестабилност, слабата материална база на младия университет, недостига на библиотеките⁴⁹.

Положението на висококвалифицираните специалисти в следвоенна

Европа не е тежко, поне на Балканите има работа за тях. По-сложно е положението на хората без специалност или с незавършено образование. Да започнем от първите. Тук в най-тежко положение се оказват хората от състава на армията. Низшият офицерски състав в най-добрия случай има завършено офицерско образование или незавършено специално образование. Зад гърба на тези хора стоят седемте години от Първата световна и гражданската война. Това се отнася и до редниците, при които равнището на образование е още ниско. Затова въпросът за използването на тези кадри в България е доста сложен.

През 1922 г. пристигащите в България врангелови части започват да формират трудови команди за работа преди всичко в каменновъглищните мини, на първо място в Перник, който поема най-много руски работници. Така през 1922 – 1923 г. в Перник работят повече от 5000 души⁵⁰. През първите две години те работят за заплата, по-ниска от тази на българските миньори, те струват на държавата по-евтино и защото живеят в казармите, за да се запазят духът на армията, дисциплината, дежурствата по казармите, общите молитви и други елементи от живота на старата руска армия. След събитията от 1922 – 1923 г. сред руската колония в България се засилва стремежът към заминаване за Франция и частично за Чехословакия, където отиват преди всичко студентите. Така само от членовете от Обществото на галиполийците (I корпус) от края на юли до 8. XI. 1924 г. от София заминават за Франция 700 души⁵¹. Движението към другите държави се отразява и на Пернишките мини. Към края на 1925 г. там работят близо 1500 души, които вече печелят по 1500 лв. като обикновени работници и по 5000 – 6000 лв. като специалисти⁵². Като резултат от всичко това през 1933 г. на мините в Перник остават само 225 души⁵³.

Освен в мините руските емигранти работят в различни индустриални предприятия и в селското стопанство. В повечето случаи опитите на руските емигранти за създаване на собствени предприятия не са сполучливи.

Един от най-острите въпроси за емиграцията е този за образованието. През 1923 г. според данни на Обединението на руските емигрантски студентски организации в емиграция се оказват близо 16 000 души, завършили висше образование и 4000 абитуриенти, желаещи да започнат следване⁵⁴. Най-добри условия за руски студенти има в Чехословакия, където от 1921 г. действа Комитет за подпомагане на руските студенти, разполагащ с общежития и стипендии (аналогични условия по-късно се създават и в България, но в по-малки размери). Стипендии на руските студенти дават и в Югославия (400 – 750 динара на месец) и във Франция (300 фр.). В България положението на студентите е по-тежко поради ограничените възможности на държавата да ги подпомага. Обаче с освобождаването от заплащане за образованието и много доброто отношение на преподавателите

лите и колегите, руските студенти в България не са в най-лоши условия в Европа⁵⁵. Най-голям е броят на руските студенти в чужбина през 1926/27 учебна година. Тогава според данни на бежанската секция на Международното бюро по труда при Обществото на народите те са: в България – 256, в Югославия – 4200, в Чехословакия – 6500⁵⁶. Възможността за получаване на висше образование улеснява адаптацията на младите руски емигранти в Европа, откъсва ги от реваншисткия лагер на емиграцията.

Проблемът за образованието засяга не само студентите, но и учениците. Още през 1921 г. организирането на руски училища става един от най-острите проблеми за емиграцията. Тя разполага с кадри, но не и с пари, затова подкрепата на държавата по този въпрос е задължителна. От самото начало на заселването на руските емигранти в България правителствените органи подкрепят руските училища. Към края на 1924 г. в България вече се изгражда мрежа от руски училища, осигуряващи образование не само за децата, но и за възрастните. Шест средни, три начални училища с 1243 деца, две училища за възрастни с 306 ученика съществуват за сметка на частни пожертвования, помощи от различни обществени организации и държавни субсидии до 50 000 франка месечно⁵⁷.

Въпросът не е само в получаването на образование. За повечето от учениците става дума и за изживяване на ужасите от миналото, загубите и сътресенията. Анкета, направена между ученици от руските гимназии, показва следната картина: 45,5 % от учащите се са взели участие в Първата световна или в гражданската война. От тях: редници – 33,9 %, офицери – 58,9 %, юнкери – 5,8 %. От 1242 анкетирани ученика: пълни сираци – 87 (7 %), без майки – 100 (8,1 %), без бащи – 279 (22,5 %), 6 % не знаят нищо за родителите си, 452 са от офицерски семейства⁵⁸.

Един от най-важните въпроси за цялата руска емиграция е въпросът за техния правен статут в държавите, в които те се настаняват. Защитата на интересите на емигрантите в България поема Комитет по делата на руските бежанци, обединил представители на различни руски обществени организации. Българското правителство с решение от 12. II. 1923 г. признава правото на този комитет да подпомага бежанците и да издава временни документи за самоличност, образование, семейно положение и т.н.⁵⁹ Основният документ, с който руските емигранти живеят в България и други държави, е т. нар. „нансенов паспорт“, въвеждането на който започва от 1922 г. Разработен от Комисариата по делата на бежанците при Обществото на народите, оглавен от Ф. Нансен и одобрен с редица междуправителствени съглашения от 5. VII. 1922, 31. V. 1924, 12. V. 1926, 30. VI. 1928 г., този паспорт служи заедно с картата за самоличност първоначално единствено вътре в държавата. Емигрантите с „нансенов паспорт“ нямат право на свободно придвижване в Европа. Много бавно и сложно става промяната на това

положение и едва след 1925 – 1926 г. емигрантите получават такова право. Чак тогава отпада необходимостта от виза за връщане при всяко напускане на определена държава. Тъкмо тогава „нансеновият паспорт“ придобива функции на „външен“ документ, равен на съответния задграничен паспорт, което доста улеснява живота на емиграцията⁶⁰.

Руската емиграция в България също е подвластна на тези правила. В страната тя използва документи, издадени още от Комитета по делата на руските бежанци и признати от българските власти, след това – едногодишните карти, издавани от органите на МВР и НЗ, а за пътувания в чужбина използва „нансенов паспорт“. Дори за приетите на държавна служба този статут се запазва до 1933 – 1934 г. За руските емигранти България става едно може би не от най-богатите, но от най-спокойните места в чужбина с доброто отношение от страна на българите, с работа, с възможност за смесени бракове и следователно с възможност за пълна адаптация към българските условия.

Като кратко заключение можем да кажем следното: за руската емиграция в България периодът на 20-те години е пълен и с неприятни изживявания, и с добро. След кризата от 1922 г. доста руски емигранти напускат страната, но после се връщат в България. От 1924 – 1925 г. благоприятните отношения от страна на властите и народа улесняват процеса на адаптация към местните условия. Езиковата близост, общата религия също не са за пренебрегване. Съществува и още един фактор, улесняващ процеса на приспособяване на руските емигранти в българска среда. България и емиграцията в нея се оказват извън големите игри на емигрантските групировки. Тук няма силни монархистки и „демократически“ центрове. Оставена без придирчивата опека на враждуващите емигрантски центрове и лидерите, емиграцията в България може би най-бързо свиква с местните условия, включва се във вътрешния живот на държавата и все по-рядко споменава за победоносно завръщане в Русия.

Лишена от системно материално подпомагане, руската емиграция трябва да си търси работа, да усвоява нови за себе си професии, да се учи да осигурява прехраната си със собствения си труд и талант. Така руската емиграция в България сравнително спокойно и безболезнено се приспособява към българските условия, запазвайки езика и обичаите си.

Проблемът за национално самосъзнание, осъзнаването на емигрантите като част от Русия, за мнозина от тях има пряка връзка и с въпроса за поданството. Да носиш „нансенов паспорт“ като признание за собственото непълноценно положение в този свят, като илюзорна, но жива вяра, че ще се върнеш в Русия, за част от тези хора става нещо принципно. Иначе много трудно можем да си обясним някои от фактите в живота на руската емиграция в България. Първо, че дори през 1940 г. нансеново поданство запа-

зват 18 034 руснаци в България. От тези хора близо 6000 души са мъже, една част от които в сравнително трудоспособна възраст. Никой не изпитва притеснение от това, че живее от помощи на българската държава, но никой не иска да става неин поданик⁶¹. Защото приемането на българско поданство за тях означава примирение със съдбата, примирение с факта за необратимото изгнаничество, с факта, че вече има друга, не тяхна Русия. Неприемането на този факт се доказва и от това, че през 1942 – 1943 г. в Руския корпус, създаден от германците като помощно отделение за борба срещу партизаните в Югославия, от руските емигранти в България се записват близо 2000 души. Повечето от тях са мъже между 45 и 60 години, ергени, нансенови поданици⁶². Те продължават своята гражданска война, макар и не на бойните полета в Русия, но това е същата война против системата, която ги е изхвърлила от родината.

Б Е Л Е Ж И

¹ Советская историческая энциклопедия. Т. 16. М., 1976, с. 492.

² Д а в а т ц, В. Х., Н. Н. Л ъ в о в. Русская армия на чужбине. Белград, 1923, с. 12.

³ С т р у в е, П. Размышления о русской революции. С., 1921; Ш у л ь г и н, В.В. 1920 год. Очерки. С., 1922; Р а к о в с к и й, Гр. Конец белых. Прага, 1921; М и л ю к о в, П. История русской революции. Т. 1, в 3 книги. С., 1921, 1922, 1924; Россия на переломе. Т. 1–2. Париж, 1927 и др.

⁴ В р а н г е л ь, П. Н. Южный фронт. Записки (ноябрь 1916 – ноябрь 1920). Т. 5–6. Берлин, 1928–1929; Д е н и к и н, А. И. Очерки русской смуты. Т. 1–5. Париж – Берлин, 1921–1926; Д а в а т ц, В. Х. На Москву. Париж, 1921; В память 1-го Кубанского похода. – В: Сб. под ред. Б. И. Казановича и др. Белград, 1926; О з н о б и ш и н, А. А. Воспоминания члена IV-й государственной думы. Париж, 1927 и др.

⁵ В а с и л е в с к и й, И. М. (Не-буква). Белые мемуары. Петрогр. – М., 1923; Что они пишут? (Мемуары бывших людей). Л., 1925 и др.

⁶ В и л л и а м, Г. Распад „добровольцев“ („Побежденные“). Из материалов белогвардейской печати. М. – Пг., 1923; П о п о в, Н. Н. Мелкобуржуазные антисоветские партии. М., 1924; Б е л о в, В. Белое похмелье. Русская эмиграция на распутье. (Опыт исследования психологии, настроений и бытовых условий русской эмиграции в наше время). М. – Пг., 1923 и др.

⁷ Ш у л ь г и н, В. В. Письма к русским эмигрантам. М., 1961; Л ю б и м о в, Л. На чужбине. М., 1963; М е й с е н е р, Д. Исповедь старого эмигранта. М., 1963 и др.

⁸ С п и р и н, Л. М. Классы и партии в Гражданской войне в России (1917–1920 г. г.). М., 1968; Ш к а р е н к о в, Л. К. Переход к НЭПу и его влияние на провал антисоветских замыслов белой эмиграции. – Новая экономическая политика. Вопросы теории и истории. М., 1974; Агония белой эмиграции. М., 1981; Б а р и х н о в с к и й, Г. Ф.

Идейно-политическия крах белоэмиграции и разгром внутренней контрреволюции (1921–1924 г. г.). Л., 1978.

- ⁹ Д а с к а л о в, Д. Борбата на българския народ под ръководството на БКП против заговор на Врангел през 1922 г. – ВИСБ, 1956, № 2; Ч е р н я в с к и й, Г., Д. Д а с к а л о в, Судьбы русской эмиграции в Болгарии. История СССР, 1961, № 1; Борбата на БКП против врангелисткия заговор. С., 1964.
- ¹⁰ П а н а й о т о в, П. Българо-съветски отношения и връзки. С., 1982; Р е в я к и н а, Л. БЗНС и Съветска Русия 1917–1923. С., 1981.
- ¹¹ Русские в Праге. 1918–1928 гг. Сост. и ред. С. П. Постников. Прага, 1928.
- ¹² И з г о е в, А. С. (А. С. фон Ланге). Рожденное в революционной смуте (1917–1932). Париж, 1933.
- ¹³ К р а и н с к и й, Н. В. Без будущего. Очерки по психологии революции и эмиграции. Белград, 1931; Т а у б е р, Л. Лига наций и юридический статут русских беженцев. Записки Русского научного института в Белграде, 1933, № 9; С о л о н с к и й, А. Демография русской эмиграции в Белграде. – Записки Русского научного института в Белграде, 1935, № 10.
- ¹⁴ Вж. Библиография русской революции и гражданской войны (1917–1921). Из каталога РЗИ Архива. Прага, 1938, с. XII.
- ¹⁵ Б р е д и х и н, М. С. Статистические данные о русских беженцах в Варне. Варна, 1921; Д о л и н с к и й, Н. В. Статистика русских эмигрантов в Болгарии. – Россия и Славянство, 1929, № 17.
- ¹⁶ Дневници на XIX Обикновено народно събрание. Т. 2. С., с. 1223.
- ¹⁷ П а н а й о т о в, П. Цит. съч., с. 212; Ч е р н я в с к и й, Г., Д. Д а с к а л о в, Судьбы..., 109–110.
- ¹⁸ Дневници на XVIII ОНС. I редовна сесия. Т. 2. С., с. 1177.
- ¹⁹ Очерк деятельности Всероссийского земского союза за границы (апрель 1920 – 1 января 1922 г.). С., 1922, с. 121.
- ²⁰ Пак там, 125–126.
- ²¹ Пак там, с. 133.
- ²² Д а в а т ц, В. Х., Н. Н. Л ъ в о в. Русская армия на чужбине. Белград, 1923, с. 12.
- ²³ Пак там, 74–75.
- ²⁴ Пак там, с. 15.
- ²⁵ Вж. С л о н и м, М. Кризис эмиграции. – Воля России, 1922, № 6.
- ²⁶ Д а в а т ц, В. Х., Н. Н. Л ъ в о в. Цит. съч., с. 62.
- ²⁷ Пак там, с. 75, 95, 118.
- ²⁸ Ч е р н я в с к и й, Г., Д. Д а с к а л о в. Борбата на БКП...
- ²⁹ Пак там, с. 45.
- ³⁰ Пак там, 47–54.
- ³¹ Д а в а т ц, В. Годы. Очерки пятилетней борьбы. Белград, 1926, с. 179.
- ³² Речи на министрите Р. Даскалов и Ал. Стамболийски по запитванията на нар. предст. Ц. Бръшлянов и комунистическата парламентарна група относно допускането в

България на части от Врангеловата армия, екстрадирането на руски офицери, замесени в разкрития шпионаж и др. (Заседание 4 и 5 на 8 и 9 юний 1922 г. на XIX обикновено народно събрание, III извънр. сесия). С., 1922, с. 5, 103, 113.

³³ Чернявски, Г., Д. Даскалов, Борбата на БКП..., с. 60.

³⁴ Централен Държавен Исторически Архив (по-нататък ЦДИА), ф. 370, оп. 1, а. е. 137, л. 236, 277 и др.

³⁵ Архив на Министерството на вътрешните работи (по-нататък АМВР), ф. 370, оп. 1 а. е. 5619, т. 1, л. 26.

³⁶ ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 94, л. 85.

³⁷ ЦДИА, ф. 242, оп. 2., а. е. 962, л. 2.

³⁸ История СССР, 1961, № 1, 112-116.

³⁹ Всички таблици са взети от: Очерк деятельности Всероссийского земского союза..., 32-34.

⁴⁰ Воля России, 1922, № 21, „Русские за границей“.

⁴¹ Вестник правления Общества галлиполийцев. Белгард, 1924, с. 15.

⁴² ЦДИА, ф. 242, оп. 2, а. е. 1379, л. 21-22.

⁴³ Дневници на XIX ОНС. I извънр. сесия, т. 2, с. 1078.

⁴⁴ Пак там, с. 1083.

⁴⁵ Пак там, с. 1089.

⁴⁶ Русские в Праге..., 77-80.

⁴⁷ Воля России, 1923, № 17, с. 86.

⁴⁸ АМВР, ф. Общ, а. е. 12601, т. 1, л. 69.

⁴⁹ Своими путями. Издание Русского демократического студенческого союза в Чехословакии. Прага, 1926, № 10-11, с. 35.

⁵⁰ Вестник правления общества галлиполийцев. С., 1924, № 2, 11-12.

⁵¹ Пак там, № 11, 142-143.

⁵² Пак там, 1925, № 8-10, с. 10.

⁵³ Пак там, 1933, № 1, с. 5.

⁵⁴ Свободная Россия. Прага, 1924, № 2, с. 43.

⁵⁵ Пак там, 44-46.

⁵⁶ Русский колокол. Журнал волевой идеи. Берлин, 1927, № 2, с. 77.

⁵⁷ Свободная Россия, 1924, № 3, 168-169.

⁵⁸ Пак там, с. 172.

⁵⁹ Записки Русского научного института в Белграде, Т. 9, 1933, с. 185.

⁶⁰ Пак там, 197-198.

⁶¹ ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 797, л. 1-5.

⁶² АМВР, ф. 5, оп. 4, а. е. 812, 813.